

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՎԱՏԱՐԻՄ ՍՊԱՍԱՎՈՐԸ

Հայաստանի Հանրապետության գրականության, արվեստի և մամուլի պետական արխիվի տնօրեն Սանդրո Բեքրուդյանը, ճախանձախնդիր մի հետևողական և անհրաժեշտ շարունակելով հրապարակել Հայ եկեղեցու և հրա հավատարմագույն սպասավորների դեմ 1920-30-ական թթ. ծավալված հալածանքների մասին պատմող վավերագրերը, իր իսկ եիմնած «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի երրորդ հատորը նվիրել է Արտակ Եպիսկոպոս Սմբատյանցի կյանքին ու գործունեությանը:

Այն լույս է տեսել մեկնաստությամբ Կարլ և Էմմա Սոդոյան ամուսինների և հովանավորությամբ Մեսրոպ արքեպս. Աշենյանի: Մեսրոպ սրբազանը գրել է նաև այս աշխատանքի արժևորմանը նվիրված «Սուրբերը և մենք» գնահատանքի խոսքը:

Եվ ինչպես մատենաշարը նվիրված է Հայաստանում քրիստոնեության պետականորեն ընդունման 1700-ամյակին, այնպես էլ այս հատորը նվիրվում է Արտակ Եպս. Սմբատյանցի ծննդյան 120-ամյակին և եղերական մահվան 60-րդ տարեիցին: Ինչպես առաջարկում է Ս. Բեքրուդյանը և գրում, «Մեր նպատակն է՝ սույն համեստ հատորով մոռացության խավարից հանել մի լուսավոր առում և կենդանացնել հրա բարի հիշատակը»¹:

Արիստակես (աշխարհական անվամբ՝ Ղազար) Եպս. Սմբատյանցը ծնվել է 1876 թ. մարտի 19-ին, Շամշադիցի շրջանի Տավուշ գյուղում, քահանայի ընտանիքում: 1887 թ. ընդունվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց, որն ավարտելով, այնուհետև 1894-97 թթ. սովորում է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր ձեռնարանում: 1899 թ. ընդունվում է Դոբայանի համալսարան, ուր ուսումնառության ընթացքում հմտանում է ռուսերեն և գերմաներեն լեզուներում և խորացնում գիտելիքները աստվածաբանության ու փիլիսոփայության բնագավառում: 1902 թ. ավարտում է համալսարանը և վերադառնում Մայր Աթոռ: 1902 թ. նոյեմբերի 24-ին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում, այնուհետև տարբեր պատասխանատու պաշտոններ վարում Մայր Աթոռում, հոգևոր հովվության ու թեմակալ առաջնորդության կոչվում Բեսարաբիայում, Շիրակում, Սյունիքում, Վրաստանում, իսկ կյանքի եղերական ավարտից առաջ՝ Նրևանում, որպես ներկայացուցիչը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի:

Այս հատորում բազմաթիվ վավերագրերի միջոցով ներկայացվում է հրա անցած կյանքի ճանապարհը: Ինչպես հատորի հեղինակն է գրում, «Ներկա հրատարակությամբ առաջին փորձն է կատարվում՝ ի մի հավաքելու և հրապարակելու Արտակ Եպս. Սմբատյանցի գրած նամակները, զեկուցագրերն ու հայտարարությունները, հրա անտիպ աշխատությունների եիմնական ու արժեքավոր մասը, տարբեր ժամանակներում խոսած քաղաքների ընտրանքին և Հայաստանի

¹ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Գ, Արտակ Եպիսկոպոս Սմբատյանց (Տաուշեցի). հոգևոր, գրական, պատմա-քաղաքական գործունեությունը և գեղակաշարությունը, 1876-1937 թթ., կազմեց՝ Սանդրո Բեքրուդյանը, Նրևան, 1997, 695 էջ:

Այսուհետև այս գրքից կատարվող հղումների էջերը կնշենք մեջբերման վերջում:

Ազգային անվտանգության նախարարությունում և Գերագույն դատարանի արխիվում գտնվող նրա հարցաքննության և մեղադրական գաղտնի փաստաթղթերը» (էջ 11): 388 միավոր ընդգրկող այս վավերագրերն ու հրապարակումները Քեներուդյանը, հավաքելով տարբեր արխիվային պահուցանքներից, վերծանել, ռուսերեն արձանագրությունները հայերեն է թարգմանել, ներկայացվող յուրաքանչյուր միավորը բուն հրապարակումից առաջ վերնագրել համառոտ վերաշարադրմամբ և այս ամենը դասավորել ըստ ժամանակագրական ընթացքի՝ հատորն օժտելով նաև անճանաչողների ցանկերով:

Գարեգին Ա Վեհափառ Հայրապետի «Հայ եկեղեցին իր ծառայական կերպին մեջ» քննդրման հետևողությամբ կարող ենք ասել, որ այս եռտորի վավերագրերի ընթերցմամբ մեր առջև հանում է «իր ծառայական կերպին» նվիրված հայ հոգևորականը:

Փայլուն կրթություն ստացած ու գիտելիքների մեծ պաշար ամբարած Արտակ սրբազանը այն լիարուռ իր ժողովրդին ծառայեցնելու փոխարեն, հարկադրված էր 1920-30-ական թթ. բոլշևիկյան հալածանքների և Հայ եկեղեցու համատարած ունեզրկման պայմաններում կազմակերպել թեմական կյանքը, հոգալ եկեղեցու համար աներաժեշտ կարիքները և այս պայմաններում իսկ հեջեցնել Տաթևի վանքի լուծած զանգը:

Նըջանկահիշատակ Գևորգ Զ և Նահատակ Խորեն Ա Կաթողիկոսների, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի դեկլարներին Սրբազանի գրած նամակներում և զեկուցագրերում արտացոլվում են եկեղեցիների փակման և բռնագրավման, ֆահանջների ունեզրկման, հալածանքների, ապա և ձերբակալությունների դեմ ծառացող խիզախ և աներեր հոգևորականի կերպարը:

Այս հատորը կարևորվում է նաև եոգևոր-եկեղեցագիտական առումով, քանի որ հրապարակվում են Սմբատյանցի անտիպ մի շարք ուսումնասիրություններ և ֆարոգներ: Դեռևս Գևորգյան ձեմարանում ուսանելու տարիներին նա գրում է «Անանիա Շիրակացի» հոդվածը, որում ներկայացնելով Շիրակացու կենսագրությունը, մատենագրական ժառանգությունը, այնուհետև մանրամասնաբար նկարագրում և վերլուծում է էջմիածնի Մատենադարանի (այժմ՝ Նրևանի Մատենադարանում պահվող) հին Գևորգյան ցուցակի հմր. 102 ձեռագիրը, թե այն ինչով է արժևորվում Շիրակացու մատենագրական ժառանգության և ընդհանրապես հայ տոմարագիտության պատմության համար:

Հաջորդ աշխատանքը՝ «Քաղկեդոնական վեների սկիզբը հայոց մեջ» ձեմարանի ավարտաճառն է, որում ընդհանուր եկեղեցական պատմությանը նվիրված աշխատությունների հիման վրա, Քաղկեդոնի ժողովը ներկայացնելով Տիեզերական հրեմ ժողովների, ինչպես նաև Ընդհանուր եկեղեցու ներսում ծավալված նեստորականության և մյուս հերձվածների ողջ եռմապատկերում, այնուհետև ներկայացնում է վերջինիս արձագանքները հայ իրականությունում:

Հատորում տեղ են գտել նաև Սյունյաց թեմի առաջնորդ եղած տարիներին գրած զեկուցագիրը Զանգեզուրի վանքերի վիճակի մասին, ըստ 1925 թ. դրության և վերջինիս հիմքի վրա էլ գրված «Համառոտ պատմություն Սիւնեաց թեմի նշանաւոր վանքերի» ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի անկմանը նվիրված եռուսգրությունը:

1900-ական թվականներից Արտակ եպս. Սմբատյանցը աշխատակցել է «Արարատ» ամսագրին՝ ինքնուրույն և գերմաներենից ու ռուսերենից կատարված թարգմանություններով, այդ թվում նաև մի քանի ոգեշունչ ֆարոգներով: Այս հատորում տեղ են գտել նաև 1920-30-ական թթ. խոսած մի շարք ֆարոգների՝ իր

իսկ ձեռնով կատարած գրառումները: Այս ֆարոգներում նա, Աստվածաշնչի խորը իմացությամբ և հոգևոր բարձր իմացականությամբ, այլաբանության լեզվով փորձում է հաշտեցնել ժենաշտեյին՝ Ավետարանի ֆարոգությունը և իր ապրած ժամանակը, որը և սակայն չներվեց նրան: Պատահական չէ, որ այս ֆարոգները դարձան իր դեմ ներկայացվող գլխավոր մեղադրանքներից մեկը: Իր դեմ վկայություն տվողներից մեկը հարցաֆննության ժամանակ ասում է. թե Արտակ սրբազանը նրանցի Ա. Սարգիս եկեղեցում ֆարոգելիս զարգացրեց այն միտքը, «որ Հայ եկեղեցին ստեղծվել է հենց Հիսուսի կողմից, գոյություն ունի Հիսուսով, այն անպարտելի է, Քրիստոս մեզ հետ է և այլն»: Այսինքն՝ հոգեկան արիություն ներշնչելով հավատացյալներին, անուղղակի ձևով այն միտքն է շեշտել, որ եկեղեցին երկնային հաստատություն է, և բոլշևիկները ի զորու չեն այն կործանելու: Եվ ինչպես գնդակահարության համար հիմք ծառայած մեղադրական եզրակացությունում է ասվում, «Քարոզների միջոցով պարբերաբար հակախորհրդային, ազգայնամոլական ֆարոգչություն է վարել» (էջ 630), որի համար էլ ժամանակի տխրահռչակ «եռյակի» կողմից դատապարտվում է մահվան: Դատավճիռը հետմահու քեկանվում է միայն 1957 թվականին: Իսկ մինչ այդ, փորձելով կանխել անդառնային, Արտակ եպիսկոպոսի ձերբակալության առիթով, Խորեն Ա Մուրադբեկյանը 1937 թ. մայիսի 9-ին բոլշևիկյան ճիվաղներից ՀԽՍՀ ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Խաչիկ Մուղդուսուն է դիմում՝ Արտակ սրբազանին ազատ արձակելու համար, սակայն ամենահանց իր այս կեցվածքով նահապտակ Կաթողիկոսը արագացրեց միայն իր մերօրյա վկայական մահը...

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ